

9. Jones, E. From Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry from 1900 to the Gulf War / E. Jones, S. Wessely. – N.Y. : Psychology Press, 2005. – 320 p.
10. Mort, V. Svetlana Alexievich's Chorus of Fire / V. Mort // The New York Times Magazine [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.nytimes.com/2015/10/09/magazine/svetlana-alexievichs-chorus-of-fire.html>. – Date of access : 01.11.2016.
11. Nobelprize.org [Electronic resource]. – 2016. – Mode of access : http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/2015/. – Date of access : 01.11.2016.
12. Sturgeon, J. Why Svetlana Alexievich's Nobel Prize Is Good for Literature / J. Sturgeon // flavorwire.com [Electronic resource]. – 2015. – Mode of access : <http://flavorwire.com/541793/why-svetlana-alexievichs-nobel-prize-is-good-for-literature>. – Date of access : 01.11.2016.

В. У. Сцепаноўская (Наваполацк)

СРОДКІ СТВАРЭННЯ ПСІХАЛАГІЗМУ Ў ЛІТАРАТУРЫ
(на матэрыяле аповесці І. Шамякіна «Ахвяры»)

Раскрыццё псіхалогіі чалавека характэрна для літаратуры ва ўсе перыяды яе развіцця, бо аб'ект пазнання – духоўны свет асобы. Адлюстраванне сродкамі мастацкай літаратуры унутранага свету герояў, яго думак, пережыванняў, эмацыянальнага стану, жаданняў называюць тэрмінам «псіхалагізм».

Інтэнсіўнае станаўленне і шырокае замацаванне ў літаратуры псіхалагізм атрымоўвае ў XIX–XX стст., што мае глыбокія культурна-гістарычныя перадумовы. Яно звязана перш за ўсё з актывізацыяй самасвядомасці чалавека Новага часу. Сучасная філасофія адрознівае свядомасць, «якая сама сябе ажыццяўляе», і свядомасць, «якая вывучае сябе». Апошнюю называюць самасвядомасцю. Самасвядомасць рэалізуецца галоўным чынам у выглядзе *рэфлексіі* – самапаглыбленасці чалавека, яго засяроджанасці на ўласнай персоне. Актывізацыя і нарастанне рэфлексіі ў людзей Новага часу звязаны з вострым перажываннем разладу чалавека з самім сабой і ўсім навакольным асяроддзем, а то і татальным адмаўленнем ад яго. Пачынаючы з мяжы XVIII–XIX стст. такія жыццёва-псіхалагічныя сітуацыі сталі шырока адлюстравана ў еўрапейскай літаратуры, а пазней – і пісьменнікамі іншых рэгіёнаў. Адзін з важных стымуляў рэфлексіі літаратурных персанажаў – абуджанае ў іх душах сумленне, якое хвалюе і мучыць на толькі пушкінскіх Барыса Гадунова, Анегіна, але і Андрэя Балконскага з «Вайны і міру», Рыбака з аповесці В. Быкава «Сотнікаў».

Новую і арыгінальную форму псіхалагізм набыў у шэрагу літаратурных твораў мінулага стагоддзя. Замацаваўся мастацкі прынып адлюстравання *плыні свядомасці*. Вызначанасць унутранага свету чалавека тут можа знікаць зусім. Ля вытокаў *плыні свядомасці* – творчасць М. Пруста і Дж. Джойса.

У раманах Пруста свядомасць героя складаецца з яго ўражанняў, успамінаў і створаных фантазіяў карцін. Яна вольная ад імкнення да якогасьці дзеяння, «как бы оттесняет в сторону окружающую реальность и предстает как «убежище, защита от мира», а в то же время – как нечто поглощающее и присваивающее внешнюю реальность. Во французском «новом романе» 1960-1970-х годов (А. Роб-Грийе, Н. Саррот, М. Бютор) постижение и воссоздание нескончаемо текущей психики приводило к устранению из литературы не только «твёрдых характеров», но и персонажей как личностей» [1, с. 179–180].

Псіхалагізм у літаратуры XIX – XX стст. стаў дасягненнем амаль усіх існуючых жанраў. Але з максімальнай паўнатай паказаны ён у сацыяльна-псіхалагічным раманах.

Вельмі спрыяльнымі для паказу псіхалагізму з’яўляюцца:

- *эпістальная форма* («Юлія, або Новая Элаіза» Ж.-Ж. Русо, «Бедныя людзі» Ф. М. Дастаеўскага);
- *аўтабіяграфічны (дзённікавы) аповед ад першай асобы* («Карабель» В. Гігевіча);
- *аповед ад трэцяй асобы* («Чароўная гара» Т. Мана).

Вызначаюцца разнастайныя формы псіхалагізму:

- 1) *адкрыты, «дэманстратыўны»;*
- 2) *«падтэкставы»* (калі імпульсы і пачуцці герояў толькі ўгадваюцца).

Арсенал мастацкіх сродкаў адлюстравання ўнутранага жыцця чалавека дастаткова багаты:

- 1) апісанне ўражанняў героя;
- 2) кампактнае абзначэнне таго, што адбываецца ў яго душы;
- 3) падрабязныя характарыстыкі перажыванняў аўтарам-апавядальнікам;
- 4) няўласна-простая мова, у якой зліты галасы героя і апавядальніка;
- 5) дыялогі персанажаў, гутаркі паміж імі (у вусных зносінах ці перапісцы);
- 6) унутраныя маналогі персанажаў;
- 7) дзённікавыя запісы;
- 8) сны і галюцынацыі, якія выяўляюць падсвядомае ў чалавеку – тое, што хаваецца ў глыбінях псіхікі і невядома яму самому.

Разам з такога роду **прамым** пранікненнем ва ўнутраны свет чалавека літаратура добра ведае таксама формы яго **ўскоснага** асваення, пры якіх *рысы знешнасці, позы, рухі, жэсты, міміка, інтанацыі* персанажаў з’яўляюцца сімптомамі таго, што робіцца ў іх душах.

У беларускай літаратуры паглыбленым і шматгранным псіхалагізм стаў у пачатку XX ст., калі актыўна пачалі развівацца эпічныя жанры, фарміраваліся яркія творчыя індывідуальнасці. Побач з эмацыянальна-лірычным паказам псіхалогіі (Я. Купала, Цётка, М. Багдановіч, Г. Леўчык) і падзейна-драматычным (К. Каганец) усталёўваўся аналітычны, які прадугледжвае раскрыццё псіхалогіі праз унутраную мову героя, прамое адлюстраванне

рухаў яго души. У творчасці Я. Коласа і М. Гарэцкага ён спалучаецца з падзейным і пластычна-канкрэтным увасабленнем характару. У творчасці маладнякоўцаў узаемадзейнічалі эмацыянальны і падзейны спосабы псіхалагізму, прычым другі пераважаў у прозе 30-х гг. Аднак яшчэ з другой паловы 20-х гг. пад уплывам традыцый класічнага рускага і заходнееўрапейскага рамана, тэорыі «жывога чалавека» развіваўся аналітычны прынцып, які дамінуе ў творчасці К. Чорнага, некаторых творах П. Галавача, М. Зарэцкага, Р. Мурашкі, Б. Мікуліча. У першыя пасляваенныя гады пераважаў аднабакова падзейны спосаб псіхалагічнага аналізу. З сярэдзіны 50-х гг. псіхалагізм бурна развіваецца па ўсіх стылявых лініях. Назіраецца спалучэнне аналітычнага пачатку з канкрэтна-рэалістычным, пластычна-дэталізаваным (І. Мележ, І. Пташнікаў, В. Казько). Гэтыя якасці дапаўняюцца у В. Быкава вострым драматызмам, у Я. Брыля – эмацыянальным успрыманнем псіхалогіі. Эмацыянальна-паэтычнае выяўленне ўнутранага жыцця героя – характэрная асаблівасць творчасці І. Навуменкі, падзейна-драматычнае – І. Шамякіна, сінтэз эмацыянальнага з падзейна-драматычным – У. Караткевіча, падзейнае – У. Карпава. Псіхалагічны аналіз у сучаснай беларускай літаратуры ажыццяўляецца шматбакова, што сведчыць пра яе мастацкае багацце, стылявую поліфанічнасць.

Пісьменнік І. Шамякін вядомы ў літаратуры як майстар пабудовы дынамічнага сюжэту, стварэння вострай інтрыгі. Але не менш таленавіты пісьменнік у раскрыцці ўнутранага стану сваіх герояў. Гэта яркая бачна на прыкладзе аповесці «Ахвяры». У дадзеным творы аўтар увесь час паказвае стан найвышэйшага напружання персанажаў, што дазваляе чытачу прасачыць за развіццём іх думкі, пачуццямі, намерамі, імкненнямі, марамі. У аповесці пісьменнік скіроўвае свой позірк на вайну, звяртаецца да тэмы «асобых» атрадаў і іх ролі ў партызанскім руху. Тэма ўвогуле не новая ў беларускай літаратуры. Аднак аповесць І. Шамякіна адметная тым, што аўтар імкнецца даследаваць у ёй не столькі саму злачынную з’яву, колькі яе псіхалогію.

Псіхалагізм у творы выяўляецца па-рознаму. І. Шамякін адлюстравваў перажыванні герояў з дапамогай шматлікіх прыёмаў:

1. Сціслая характарыстыка пачуццяў персанажа:

Брагінскаму ўжо не рабіла асаблівай радасці апека Золатава, хоць ён на-ранейшаму быў уважлівы і ласкавы [2, с. 19];

І Шабовіч акрыяў духам [2, с. 144];

А Ман чамусці быў задумлівы, хоць гаварлівасцю ён ніколі не вызначаўся.

2. Падрабязнае апісанне унутранага стану героя аўтарам. Такое апісанне

І. Шамякін дае практычна кожнаму персанажу свайго твора:

Увогуле Аксана чалавек супярэчлівы. На здіўленне ўсім, нават бацькам, спакойная, да адчайнасці смелая, з маленства завадатаркай была, але плаксівая. Не ад болю плакала – ад чулівасці ... [2, с. 89];

Усё жыццё ён жыў з гэтым страхам – захварэць. На вачах у яго, малага, памерлі ў іх шматдзетнай сям’і дзве яго сястрычкі. Ён радаваўся, што тут, у атрадзе, можа, упершыню за жыццё, страх захварэць пакінуў яго. Якая дробязь – захварэць у той час, калі жывеш пад пагрозай смерці без хваробы. Праўда, да сённяшняга дня смерць ні разу не праятала так блізка, і ён не думаў пра яе. Але так паводзілі сябе амаль усе партызаны – не баяліся смерці і баяліся радыкуліту. Баяўся Брагінскі, але яму ёсць чаго баяцца, яго хвароба смяртэльная ... [2, с. 84];

Золатаў плакаў. Наўзрыд. Шчыра плакаў. Толькі ў пачатку сваёй работы ў органах ён перажываў вось гэтак, калі ўчыніў несправядлівасць – прысудзіў да смерці невіноўнага, раскайваўся і плакаў над падзеннем сваім. Пасля, акрамя страху і лёгкіх пакут сумлення, такія стрэсавыя эмоцыі не ўзнікалі. Душа яго зачарсцвела [2, с. 156].

3. Самы частотны прыём стварэння псіхалагізму ў аповесці – няўласна-простая мова:

Ігар засмяяўся: як проста! Мудрэц атаман! Золатаў папярхнуўся салам. Абдало яго халодным ліўнем. Зразумеў, што партызаны – не НКУС. Супраць партыйнай групы тут не выступіш. Як ён не падумаў? [2, с. 19];

Незразумелы арышт, падумаў Шабовіч. Арыштавальнікаў нямнога, і большасць афіцэры, невядома, хто сядзіць у кабіне, за рулём і з аўтаматам, кукарда фуражкі і вочы свецяцца паверх праменя ліхтара, пагонаў не відаць. А што, калі паспрабаваць вырваць аўтамат? На дзевяць арыштаваных адзін вартавы, у нязручнай позе, відаць, стаіць на сядзенні на каленях. Застрэліць ён можа аднаго, двух, не больш. Не, відаць, ёсць нейкая страхоўка, ды і «опель», безумоўна, ідзе ўпрытык [2, с.26];

Золатаў ўздрыгануўся, бо мільганула думка: а што, калі артыст Дзядзюля насачыняў пра Мінск? Во плюхнешся. Не, не можа быць!. Гэтым не жартуюць. Ды і звышсур’ёзны Ман адразу раскусіў бы. А Ман вельмі сур’ёзна паставіўся да лёсу Кавалёва. Аднак адчуванне нейкай неасэнсаванай трывогі засталася. Ад пачуцця гэтага – як прыступ хранічнай хваробы, зноў абудзілася падазронасць: нікому з іх тут нельга верыць. Але ад каго тады атрымоўваць інфармацыю?.. [2, с. 83].

4. Дыялогі:

– Цябе нябось у легкавушцы везлі? З прабачэннямі. Памыліліся ці сыгралі спектакль?

– Які спектакль? – шчыра не зразумеў Чурсік.

– Ты нас выдаў? Прызнавайся!

Паліцай падхапіўся з крэсла, закрычаў:

– Не выдаваў я! Адкуль я знаў, хто вы! Чорт вас ведае! Думаў – свае людзі.

– Не крычы, дзіця разбудзіш, – знарок шэптам, пагрозлівым шэптам загадаў Стась. – А мы і ёсць свае. Мы – свае! Разумееш? [2, с. 44].

5. Унутраныя маналогі:

Аксаны: Божа, я раблюся падобнай на цётку. У душы маёй пасяляецца страх. Што я буду рабіць, калі Стась не прыйдзе гэтую ноч? Колькі я магу

чакаць яго? Дзе? Вярнуся ў Мінск і там буду шукаць яго след. Не, ён не можа загінуць. Не! Адступі, кастлявая! Адступі! [2, с. 98];

Ігара Кіненя: *А што гэта я баюся яго? Няхай ён баіцца! Ён павінен баіцца мяне! Забойца і здраднік! Кіну яму ў твар! Але спакойна, Ігар. Спакойна. Табе нельга хвалявацца. Тваё жыццё – у спакоі* [2, с. 170].

6. Сны Стася Шабовіча:

Заснуў непрыкметна. Спаў неспакойна, з кашмарнымі снамі: увесь час за ім гналіся фашысты ў абліччы нелюдзяў. Але ён адпомсціў: ва ўпор стрэліў у гаўляйтара Кубэ. Здзейсніў план, які выношвалі [2, с. 65]. Гэты сон дэманструе нам напружанасць апошніх сутак жыцця хлопца, псіхалагічна ярка адлюстроўвае настрой героя.

Я сплю. Ты знаеш, я нават бачу сны. Во зараз – многа людзей. Як бы ў нейкім парку. Святочныя людзі. Радасныя. Калі ты бачыла радасных людзей? І ад таго мне стала лёгка, я фізічна адчуваў, як з цела майго выцякае, як нясвежая кроў, чорная стома. А з наветра, празрыстага, сонечнага, улівалася ва ўсе поры цела нябачная бадзёрасць. Што бальзам. І міг, нейкі міг мне стала вельмі лёгка [2, с. 101].

7. На наш погляд, у аповесці ёсць момант, які адлюстроўвае ход думак аднаго з герояў, што набліжаецца да плыні свядомасці. Гэта той эпізод, калі Золатава знесла ракой. Ад нечаканасці, страху, распачы, безвыходнасці ў яго галаве праносяцца наступныя думкі:

Дзе ж яго баявыя таварышы? Пакінулі аднаго? Пакінулі, сволачы! Хто стане падстаўляць сябе пад кулі? Узаемавыручка ў баі – прыгожыя словы. Ніхто нікога не выручае, кожны думае пра сваю шкуру ... Дзе яны, ворагі? На тым ці на гэтым беразе? Колькі іх? Калі ўгледзелі яго, адным пісталетам не адбіцца. Што ж застаецца? Пусціць кулю сабе ў скроню? Ці ў сэрца? Дзе менш баліць? Ад якой раны хутчэй наступіць смерць?.. Так недарэчна скончыць сваё жыццё! Якую радыёграму дасць у Цэнтр Ман? Падлюга Ман! Здраднік! Фашыст! Недарэмна ўзяў сабе нямецкае прозвішча. Безумоўна, настараецца ачарніць яго, мёртвага. Як? Як прадставіць яго смерць? Ці стане хоць сумлення перадаць, што загінуў выпадкова – напароўся на засаду [2, с. 74].

Акрамя вышэй прыведзеных прыёмаў прамога выражэння псіхалагізму, у аповесці унутраны стан персанажаў падаецца пісьменнікам і ва ўскоснай форме:

- праз інтанацыю:

Не маеце права! Гэта ўзурпатарства! [2, с. 18];

Во дзіва! Першы раз бачу цвярозага начальніка [2, с. 22];

- знешнасць:

Холад манаўскіх вачэй спалохаў Золатава [2, с. 19];

Хрысціна адчыніла ім і, прытуліўшыся да касяка, збялелая, моўчкі прастаяла на адным месцы [2, с. 26];

- рухі:

Шабовіч скалануўся [2, с. 32];

Яна прыляпіла сябе да сцяны, ажно стукнулася патыліцай аб рамку з фатаграфіямі [2, с. 44];

● **жэсты:**

Ты што – не давяраеш мне? Вопытнаму чэкісту? Я даўно заўважаю! – і суро́ва пагразіў пальцам [2, с. 146];

● **міміку:**

Дзядзюля прыжмурыўся і да крыўднага скептычна аглядзеў маёра [2, с. 70].

Такім чынам, І. Шамякін у аповесці «Ахвяры» падрабязна і глыбока перадае перажыванні герояў. Твор пастаянна трымае ў напружанні. Прыгодніцкія элементы не перашкаджаюць пісьменніку заставацца тонкім аналітыкам, псіхолагам. І сама напружанасць у творы псіхалагічная.

ЛІТАРАТУРА

1. *Хализев, В. Е.* Теория литературы / В. Е. Хализев. – М., 2000.
2. *Шамякін, І.* Драма: Аповесці, гіст. сцэны / І. Шамякін. – Мінск, 1990.

Т. В. Ушылава (Мінск)

ПЫТАННІ САМАВЫЗНАЧЭННЯ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА Ў ТВОРАХ Ф. БАГУШЭВІЧА

Праблема самавызначэння беларускага народа займае значнае месца ў творчасці многіх прадстаўнікоў беларускай культуры другой паловы XIX стагоддзя. Адным з першых, хто на поўны голас заявіў аб гэтых праблемах і паспрабаваў даць адказ на іх, быў пачынальнік нацыянальнага адраджэння Францішак Бенядзікт Багушэвіч. Лёсавызначальнымі для беларускага народа зборнікамі-маніфэстамі сталі яго «Дудка беларуская» і «Смык беларускі». Ён узняўся на абарону «тутэйшага», расказаў яму пра «бацькаву спрадвечную мову», пра «сваю зямлю», пра багатую гісторыю краіны. А ці не гэта з'яўляецца асноўным для вырашэння чалавекам важнага пытання: «хто я такі?».

Францішак Багушэвіч скрупулёзна на працягу ўсяго жыцця аналізаваў гістарычныя падзеі, рысы народа, асаблівасці мовы. Як аўтар называе нашу краіну? «Спадвечку, як наша зямелька з Літвой злучылася, як і з Польшчай з'ядналася дабравольна, дык усе яе «Бяларусыяй» звалі, і не дарма ж гэта! Не вялікая, не малая, не чырвоная, не чорная яна была, а белая; нікога не біла, не падбівала, толькі баранілася...» – ці не падказка гэта простаму чалавеку, што існуе назва? [1, с. 34]. Францішак Багушэвіч сцвярджае, што нашая краіна займала годнае месца ў геапалітычнай прасторы Еўропы: «...як тое зярно ў гарэху, была наша зямліца – Беларусь!» [1, с. 34]. І дзе ж тая «наша зямліца»? – «Там, братцы, яна, гдзе наша мова жывець: яна ад Вільні да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Міньск, Магілёў, Вільня і шмат мястэчкаў і вёсак...» [1, с. 34]. Зборнікі Францішка Багушэвіча «Дудка беларуская» і «Смык беларускі» напісаны ад імя Мацея Бурачка